

Riki Van Boeschoten
Loring M. Danforth

Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου

Πρόσφυγες και
πολιτική της μνήμης

Ανθρωπολογία

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Στο βιβλίο αυτό δείχνουμε πώς οι «ιστορίες» σε πρώτο πρόσωπο μπορεί πράγματι να υπονομεύσουν και να περιπλέξουν τις βεβαιότητες της «Ιστορίας», αλλά υπογραμμίζουμε επίσης ότι η σχέση ανάμεσα στα δύο αυτά είδη ιστορίας είναι πολύ πιο σύνθετη από αυτή μιας απλής δυαδικής αντίθεσης. Εστιάζοντας στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στην «ιστορία» και τις «ιστορίες» ελπίζουμε να συμβάλουμε σε μια νέα κατανόηση της ιστορίας του ελληνικού Εμφυλίου . . .

Επειδή το βιβλίο αυτό είναι το πρώτο ακαδημαϊκό έργο που εξετάζει αφηγήσεις ζωής των προσφυγόπουλων του Ελληνικού Εμφυλίου, διορθώνει με σημαντικό τρόπο στοιχεία των έως τώρα δημοσιευμένων έργων για το ζήτημα, τα περισσότερα από τα οποία διέπονταν από την εθνικιστική, κομμουνιστική ή αντικομμουνιστική ιδεολογία.

(από την Εισαγωγή των συγγραφέων)

ΠΑΙΔΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ

LORING M. DANFORTH

Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΜΗΜΗΣ

Πρόλογος των συγγραφέων
για την ελληνική έκδοση

Μετάφραση

ΜΙΧΑΗΛ ΛΑΛΗΓΗΣ

αλεξάνδρεια

ΡΙΚΗ ΒΑΝ ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ
LORING M. DANFORTH

Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Πρόλογος των συγγραφέων
για την ελληνική έκδοση

Μετάφραση
ΜΙΧΑΛΗΣ ΛΑΛΙΩΤΗΣ

αλεξάνδρεια

Τίτλος πρωτοτύπου: *Children of the Greek Civil War*

© 2012 by the University of Chicago

© για την ελληνική γλώσσα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Πρώτη έκδοση: Μάρτιος 2015

ISBN 978-960-221-624-8

Διορθώσεις, επιμέλεια κειμένου: Ελένη Τάκου

Σελιδοποίηση: Σούλα Αργυρίου

Κεντρική διάθεση: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Σόλωνος 133, 106 77 Αθήνα,

τηλ.: 210 3806305, fax: 210 3838173

e-mail: alexpubl@alexandria-publ.gr

<http://www.alexandria-publ.gr>

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με τον ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κατάλογος περιεχομένων	11
Ευχαριστίες	13
Πρόλογος, για την ελληνική έκδοση	17
Εισαγωγή	19

Για όλα τα προσφυγόπουλα

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

1 Προσφυγόπουλα στο Ψηρο	47
2 Η αίσθησή που είχα όταν κοιτούσα τη θάλασσα	71
3 Οι παιδικές της Βουλγαρίας θρησκείες	119

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

4 Ελλάδα: Παιδιά στην ανατολική Ευρώπη	173
1 Κρητική Γενιά	180
2 Αιτωλική Γενιά	181
3 Βυρτανική Γενιά	182
4 Σερβική Γενιά	183
5 Μικρασιάτικα παιδιά στην ανατολική Ευρώπη	190
1 Μακεδονική Γενιά	194
2 Σερβική Γενιά	195
3 Βουλγαρική Γενιά	196
4 Σερβική Γενιά	197
6 Τα παιδιά των παιδικών χωρών	203
1 Τρανή Γενιά	207
2 Σερβική Γενιά	208
3 Αιτωλική Γενιά	209
4 Κρητική Γενιά	210

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κατάλογος εικόνων	11
Ευχαριστίες	13
Πρόλογος για την ελληνική έκδοση	17
Εισαγωγή	23

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΙΣΤΟΡΙΑ

1 Προσδιορίζοντας το θέμα	47
2 Η μεταφορά των παιδιών στην ανατολική Ευρώπη	71
3 Οι παιδοπόλεις της Βασίλισσας Φρειδερίκης	119

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΙΣΤΟΡΙΕΣ

4 Ελληνόπουλα στην ανατολική Ευρώπη	155
Χρυσούλα Καρανίκα	155
Κώστας Τσιμούδης	166
Βαγγελιώ Φασούλη	178
Στέφανος Γχίκας	186
5 Μακεδονόπουλα στην ανατολική Ευρώπη	199
Μαρία Μπούντοφσκα Ρόσοβα	199
Ζίφκο Σκόκλεφσκι	210
Ευρώπη Μαρίνοβα	221
Σοφία Σάββα Πλούκοφσκα	231
6 Τα παιδιά των παιδοπόλεων	247
Τράιαν Δημητρίου	247
Ευτέρπη Τσίου	254
Κώστας Θάνου	263
Κώστας Δήμου	272

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

7 Πρόσφυγες, εκτοπισμός και η αδύνατη επιστροφή 287

8 Κοινότητες μνήμης, αφηγήσεις εμπειρίας 323

9 Η πολιτική της μνήμης: Δημιουργώντας παρελθόν με νόημα 355

Επίλογος 403

Βιβλιογραφία 411

Ευρετήριο 429

ΕΙΚΟΝΕΣ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

1. Γυναίκα με τρία μικρά παιδιά που διασχίζουν τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας 27
2. Οκτώ παιδιά και μια γυναίκα στέκονται μπροστά σε ένα καταφύγιο 60
3. Μια φάλαγγα με προσφυγόπουλα που τα απομακρύνει από το χωριό τους το ΚΚΕ 81
4. Μικρά προσφυγόπουλα και οι «μάνες» τους αποβιβάζονται από τρένο σε κάποιο σταθμό στα Σκόπια 82
5. Προσφυγόπουλα παρελαύνουν στον παιδικό σταθμό του Κλόκοτσιοφ της Τσεχοσλοβακίας το 1950 105
6. Το άγαλμα της Βασίλισσας Φρειδερίκης που ανεγέρθηκε στην κεντρική πλατεία της Κόνιτσας το 1953 και απομακρύνθηκε το 1973 121
7. Παιδιά σε στρατόπεδο προσφύγων στη Θεσσαλία, Ιούλιος 1949 123
8. Παιδιά που πηγαίνουν για δουλειά στον κήπο της παιδόπολης Αγίου Αλεξάνδρου στο Ζηρό, Φεβρουάριος 1951 135
9. Προσφυγόπουλα από τις παιδοπόλεις παρελαύνουν κατά τη διάρκεια εορτασμών για τη Γιορτή των Παιδιών των Παιδοπόλεων, Μάρτιος 1949 137
10. Το μνημείο που ανεγέρθηκε το 1988 στο πάρκο της «γυναίκας πολεμίστριας» στα Σκόπια 363
11. Προσφυγόπουλα σε καλοκαιρινή κατασκήνωση στην Πολωνία, 1951 377

ΧΑΡΤΕΣ

1. Βόρεια Ελλάδα, 1945 59
2. Ήπειρος και Μακεδονία 79
3. Παιδικοί σταθμοί στην ανατολική Ευρώπη 102
4. Παιδοπόλεις και Βασιλικές Τεχνικές Σχολές 133

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Πολλοί άνθρωποι συνέβαλαν σημαντικά στην επιτυχή ολοκλήρωση αυτού του βιβλίου. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τους Keith Brown, Αίγλη Μπρούσκου, Victor Friedman, Michael Herzfeld, Maria Todorova, Αναστασία Καρακασίδου, Έφη Βουτυρά, Πολυμέρη Βόγλη και Ραϋμόνδο Αλβανό που μοιράστηκαν γενναιόδωρα μαζί μας τις γνώσεις και την ειδικεισή τους στην ανθρωπολογική μελέτη των προσφύγων, της παιδικής ηλικίας και του ελληνικού Εμφυλίου και στα πεδία των νεοελληνικών και μακεδονικών σπουδών.

Θα θέλαμε επίσης να ευχαριστήσουμε τη Δήμητρα Σταμογιώργου και την Όλγα Σεβαστίδου για την απομαγνητοφώνηση πολλών από τις συνεντεύξεις στις οποίες στηρίζεται αυτό το βιβλίο· τη Sylvia Hawks, βοηθό ακαδημαϊκής διοίκησης στο Bates College, για την ευγενική και άρτια προετοιμασία του τελικού χειρογράφου· τον William Ash από το Bates Imaging and Computing Center για τη βοήθειά του με τις φωτογραφίες· και την Erin Gelb και τον αείμνηστο Charles Brest για το σχεδιασμό των χαρτών. Είμαστε ευγνώμονες στους Risto Chachkirovski και Philip Malkovski στο Τορόντο, Νίκο Τόλη και Νίκο Φασουλή στην Ελλάδα, και Stoyan Kiselinovski και Mara Kuzman Georgievska στα Σκόπια, που μας επέτρεψαν να χρησιμοποιήσουμε φωτογραφίες από τις προσωπικές τους συλλογές. Η Mary Pejaska, διευθύντρια του Μακεδονικού Μουσείου στα Σκόπια, μας έδωσε γενναιόδωρα την άδεια να χρησιμοποιήσουμε τη μοναδική συλλογή του μουσείου με φωτογραφίες από το ταξίδι των προσφυγόπουλων στην ανατολική Ευρώπη. Οι φωτογραφίες αυτές μας επέτρεψαν να προσθέσουμε την πολύτιμη οπτική διάσταση στην περιγραφή των εμπειριών των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου.

Για την αγγλική έκδοση θα θέλαμε να εκφράσουμε τις ευχαριστίες μας στους David Brent και Laura Avey στο University of Chicago Press, καθώς και στη Maia Rigas, την επιμελήτριά μας, για την προσεκτική δουλειά που χρειάζεται ώστε ένα χειρόγραφο να μετατραπεί σε βιβλίο. Για την ελληνική έκδοση είμαστε ευγνώμονες στον Άκη Παπαταξιάρχη και τον Κώστα Λιβιεράτο, για την πρότασή τους να περιληφθεί το βιβλίο μας στις εκδόσεις Αλεξάνδρεια, και στο Bates College για την επιχορήγηση της μετάφρασης. Τέλος, θα θέλαμε να εκφράσουμε την ιδιαίτερη εκτίμησή μας στο Μιχάλη Λαλιώτη για την εξαιρετική απόδοση του βιβλίου μας στα ελληνικά και την άψογη συνεργασία μας στο μεταφραστικό έργο.

Θέλω να ευχαριστήσω τους ανθρώπους που αποτελούν την κοινότητα των φοιτητών, των καθηγητών και ακαδημαϊκών του Bates College, στην οποία έχω το προνόμιο να ανήκω τα τελευταία τριάντα δύο χρόνια. Το τμήμα μου και οι συνάδελφοί μου στάθηκαν πάντα πρόθυμοι να προσφέρουν τη βοήθεια και τις συμβουλές που χρειαζόμουν. Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων για την καθοδήγηση και την υποστήριξη της Jill Reich, κοσμήτορα του τμήματος, η οποία αναγνωρίζει τον καίριο ρόλο που παίζει η έρευνα στην πνευματική ζωή του διδακτικού προσωπικού ενός μικρού κολεγίου ανθρωπιστικών σπουδών. Μία υποτροφία από το National Endowment of the Humanities μου επέτρεψε να αφιερώσω έναν ολόκληρο χρόνο στη σύνθεση μιας πρώτης γραφής τμημάτων αυτού του βιβλίου.

Θέλω επίσης να εκφράσω τη βαθύτατη εκτίμησή μου στη σύζυγό μου Peggy Rotundo και στα παιδιά μου Nicholas και Ann Danforth, για πολλές ζωές αγάπης, χαράς και έμπνευσης.

Loring Danforth

Δεν θα ξεχάσω ποτέ τις ατελείωτες βραδιές που περάσαμε καθισμένοι γύρω από τη φωτιά στο χωριό Περιβολάκι, στη βόρεια Ελλάδα, συντροφιά με τα πρώην προσφυγόπουλα που είχαν μόλις ανοικοδομήσει το χωριό τους, το οποίο είχε καταστραφεί ολοσχερώς κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Οι ιστορίες για τη ζωή τους στην ανατολική Ευρώπη και τη δύσκολη επιστροφή τους στην Ελλάδα με έφερε για πρώτη φορά σε επαφή με το θέμα αυτού του βιβλίου και με βοήθησε να καταλάβω πώς οι προσωπικές μνήμες ανοίγουν παράθυρα σε οικουμενικές αξίες.

Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στο Πρόγραμμα Νεοελληνικών Σπουδών του πανεπιστημίου Princeton που μου παραχώρησε τη θέση ερευνητικού εταίρου Stanley J. Seeger Visiting Research Fellowship in Hellenic Studies, κάτι που μου επέτρεψε να αξιοποιήσω σημαντικό υλικό από τη βιβλιοθήκη Firestone (όπως η Νεοελληνική Συλλογή που υπάρχει εκεί) και να συζητήσω τη δουλειά μου σε ένα εξαιρετικά θετικό περιβάλλον. Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον διευθυντή του προγράμματος Δημήτρη Γόντικα, για τη διανοητική του καθοδήγηση και την αδιαπραγμάτευτη προσήλωσή του στην ακαδημαϊκή ελευθερία και ακεραιότητα. Σε πιο προσωπικό επίπεδο, είμαι βαθύτατα υπόχρεη στους συναδέλφους μου στο Princeton Peter Mackridge, Αλέξανδρο Καζαμία, Παντελή Κυπριανό και Αναστασία Στουραϊτή για τη στήριξη τους κατά τη διάρκεια μίας ιδιαίτερα δύσκολης περιόδου της ζωής μου. Οι συνάδελφοί μου στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας υπήρξαν σταθερή πηγή έμπνευσης και με βοήθησαν να ανακαλύψω νέες οπτικές για την ερμηνεία του εμπειρικού υλικού αυτού του βιβλίου.

Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν

Τέλος, θα θέλαμε και οι δύο να εκφράσουμε τη βαθιά μας ευγνωμοσύνη στα πολλά προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου στη βόρεια Ελλάδα, τη Δημοκρατία της Μακεδονίας, την ανατολική Ευρώπη, τον Καναδά και την Αυστραλία, που μοιράστηκαν μαζί μας μερικές από τις πιο προσωπικές παιδικές τους αναμνήσεις. Είναι τιμή μας που μας τις εμπιστεύτηκαν, και που είχαμε την ευκαιρία να τις μοιραστούμε με ένα ευρύτερο κοινό. Ελπίζουμε οι άνθρωποι που θα διαβάσουν αυτό το βιβλίο να συγκινηθούν διαβάζοντας τις ιστορίες αυτές όσο και εμείς όταν τις ακούσαμε. Πολλά από τα προσφυγόπουλα με τα οποία μιλήσαμε δήλωσαν ρητά ότι ήθελαν να ακουστούν οι ιστορίες τους ώστε να μάθουν κι άλλοι άνθρωποι από το παρελθόν, ώστε να υπάρξουν λιγότεροι πόλεμοι και λιγότεροι πρόσφυγες στο μέλλον, και κανένα παιδί να μην αναγκαστεί ξανά να μεγαλώσει χωρίς την αγάπη των γονιών του.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ως συγγραφείς αυτού του βιβλίου αισθανόμαστε ιδιαίτερη ικανοποίηση για την κυκλοφορία της ελληνικής του μετάφρασης. Μας δίνει την ευκαιρία να εκφράσουμε την ευγνωμοσύνη μας στα άτομα που μοιράστηκαν μαζί μας στην ελληνική γλώσσα τις αναμνήσεις τους για τις εμπειρίες που σφράγισαν τη ζωή τους. Προσφέρει επίσης στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό τη δυνατότητα να διαβάσει υπό μια νέα οπτική γωνία ένα επεισόδιο του ελληνικού Εμφυλίου που έχει διχάσει βαθύτατα την ελληνική κοινωνία. Η ανθρωπολογική ανάγνωση αυτού του φαινομένου, καθώς και των πολυδιάστατων προεκτάσεών του στο παρόν, ελπίζουμε να συμβάλει σε μια βαθύτερη κατανόηση του ανθρώπινου παράγοντα σε συγκρούσεις που νοηματοδοτήθηκαν επί το πλείστον ως καθαρά ιδεολογικές. Η προφορική μαρτυρία, αντανακλώντας τις βιωμένες εμπειρίες πολύ διαφορετικών μεταξύ τους ανθρώπων, και υποκειμένων με πολύ διαφορετικές θέσεις στα πολιτικά δρώμενα της εποχής τους, έχει τη δύναμη να προβληματίσει ή και να ανατρέψει τα ιδεολογικά σχήματα που μέχρι σήμερα κυριαρχούν στον δημόσιο λόγο. Η πραγματικότητα, αλλά και η αφηγηματική της αναπαράσταση, είναι πάντα πιο περίπλοκη από τις κυρίαρχες ρητορικές. Στο βιβλίο αυτό παρουσιάζεται για πρώτη φορά στο ελληνικό κοινό μια διαπολιτισμική και συγκριτική αφήγηση για την οργανωμένη μεταφορά παιδιών στη διάρκεια του Εμφυλίου. Μέσα από την προσέγγιση αυτή, αναδεικνύονται και οι πολλαπλές ομοιότητες των εμπειριών παιδιών που βρίσκονταν σε αντίπαλα πολιτικά στρατόπεδα ή μιλούσαν μια διαφορετική μητρική γλώσσα. Επιπλέον, μέσα από την αναφορά που επιχειρούμε στο πρώτο κεφάλαιο σε αντίστοιχα προγράμματα απομάκρυνσης παιδιών από τις εστίες τους στον Ισπανικό Εμφύλιο και στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τοποθετούμε την ελληνική περίπτωση στα ευρύτερα διεθνή της συμφραζόμενα. Τέλος, εστιάζοντας στην προσφυγική ιδιότητα όλων των παιδιών που αναγκάστηκαν να φύγουν από το σπίτι τους, προσφέρουμε άλλη μια παράμετρο για μια νέα ανάγνωση του λεγόμενου «παιδομαζώματος».

Η συγκεκριμένη συγκυρία στην οποία δημοσιεύεται το βιβλίο μας στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από μια βασική αντίφαση. Αφενός, υπό τη βαριά σκιά της οικονομικής και ανθρωπιστικής κρίσης, θα έλεγε κανείς ότι η ελληνική κοινωνία είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου αφοσιωμένη στο παρόν. Αφετέρου όμως, τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται για την ερμηνεία αυτού του

παρόντος, εστιάζουν ιδιαίτερα στο παρελθόν, ιδίως στην εμπειρία της Κατοχής και του Εμφυλίου. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο της σημερινής συγκυρίας αποτελεί η μαζική άφιξη νέων μεταναστών και προσφύγων από την Αφρική και την Ασία, καθώς και οι ξενοφοβικές τάσεις που αυτή προκάλεσε. Παρά την κυρίαρχη άποψη που παρουσιάζει το φαινόμενο αυτό σαν μια ξενόφερτη καινοτομία, την οποία δεν μπορεί να «σηκώσει η ελληνική κοινωνία», η εμπειρία του Μεσοπολέμου έχει δείξει ότι η ίδια κοινωνία κατόρθωσε να ενσωματώσει ενάμιση εκατομμύριο προσφύγων από τη Μικρά Ασία και εμπλουτίστηκε πολιτισμικά από την παρουσία των νέων κατοίκων. Παρόλο που οι πρόσφυγες αυτοί ήταν ελληνικής καταγωγής, πολλοί μιλούσαν άλλη γλώσσα και αντιμετώπιστηκαν αρχικά ως «ξένο σώμα» στην ελληνική κοινωνία. Η θεωρητική συζήτηση που αναπτύσσουμε σε αυτό το βιβλίο για τους τρόπους πρόσληψης του «πρόσφυγα», αλλά και τα ρευστά όρια ανάμεσα στον «πρόσφυγα» και τον «μετανάστη» που προκύπτουν από το εμπειρικό υλικό, είναι σημαντικά εργαλεία για τη βαθύτερη κατανόηση όχι μόνο των εμπειριών των παιδιών-προσφύγων του Εμφυλίου, αλλά και των σημερινών προσφύγων και μεταναστών.

Η ελληνική εκδοχή αυτού του βιβλίου διαφέρει σε ορισμένα σημεία από το αγγλικό πρωτότυπο. Καταρχάς, στο δεύτερο μέρος, με τίτλο «Ιστορίες», περιλαμβάνονται και οι δώδεκα αφηγήσεις ζωής που είχαμε επιλέξει αρχικά για τον αγγλικό τόμο, οι οποίες όμως περιορίστηκαν σε επτά για λόγους οικονομίας. Οι αφηγήσεις αυτές παρουσιάζονται σε τρία χωριστά κεφάλαια, αντί για δύο που είναι στον αγγλικό τόμο, προκειμένου να φανούν καλύτερα οι διαφορετικές εμπειρίες τριών ομάδων προσφυγόπουλων. Στο κεφάλαιο 4 περιλαμβάνονται οι αφηγήσεις ελληνόπουλων που μεταφέρθηκαν στην Ανατολική Ευρώπη, στο κεφάλαιο 5 μιλάνε μακεδονόπουλα που έζησαν κι αυτά στο ανατολικό μπλοκ, και στο κεφάλαιο 6 παρουσιάζονται αφηγήσεις ζωής ελληνόπουλων και μακεδονόπουλων που έζησαν σε παιδοπόλεις. Εκτός από δύο αφηγήσεις που βασίζονται σε συνεντεύξεις που δόθηκαν στα αγγλικά, στις υπόλοιπες αποκαταστήσαμε το λόγο των βιογραφούμενων έτσι ακριβώς όπως ειπώθηκε στην ελληνική γλώσσα στην αρχική συνέντευξη. Θεωρούμε ότι ο αφηγηματικός λόγος των ίδιων των παιδιών του Εμφυλίου είναι μια σημαντική και ιδιαίτερα πλούσια πηγή γνώσης, αναπόσπαστο κομμάτι αυτού του βιβλίου, και ευχαριστούμε τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια που συμφώνησαν να συμπεριληφθούν και οι δώδεκα αφηγήσεις. Στην ελληνική έκδοση έχουμε επίσης χρησιμοποιήσει τα ελληνικά πρωτότυπα αποσπασμάτων από συνεντεύξεις ή από τη βιβλιογραφία που εμφανίζονται μεταφρασμένα στον αγγλικό τόμο και έχουμε εμπλουτίσει σε ορισμένα σημεία τη βιβλιογραφία με τίτλους που είναι χρήσιμοι για το ελληνικό αναγνωστικό κοινό. Τέλος, στην εισαγωγή και στο πρώτο κεφάλαιο έχουμε προσθέσει κάποια νέα κείμενα, έχοντας υπόψη ότι τα ενδιαφέροντα και ο βαθμός εξοικείωσης με την πρόσφατη

ελληνική ιστορία ενδέχεται να είναι διαφορετικά στο αγγλικό και στο ελληνικό κοινό.

Την ώρα που θα κυκλοφορήσει το βιβλίο μας στην Ελλάδα, θα έχει ήδη «ταξιδέψει» στον κόσμο επί μια τριετία περίπου. Πέρα από τις θετικές βιβλιοκριτικές που έχουν δημοσιευθεί στο εξωτερικό και το βραβείο Edmund Keeley που μας ^{till delades} απονεμήθηκε από την Modern Greek Studies Association των Ηνωμένων Πολιτειών το 2012, έχει συναντήσει τους αναγνώστες μας σε διάφορα μέρη του κόσμου. Το βιβλίο παρουσιάστηκε στο Τορόντο, στο Σικάγο και στα Σκόπια, με παρουσία και αρκετών από τους αφηγητές μας. Εκδόθηκε επίσης στη μακεδονική γλώσσα από το Open Society Foundation – Macedonia. Ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο αυτού του ταξιδιού ήταν οι επιστολές που λάβαμε από αναγνώστες που έζησαν οι ίδιοι τη ζωή των προσφυγόπουλων ή γνώριζαν ότι οι γονείς ή παππούδες τους είχαν τέτοια εμπειρία. Το βιβλίο μας έδωσε τουλάχιστον σε μερικούς από αυτούς μια ευκαιρία να ανακαλύψουν πτυχές της προσωπικής ή της οικογενειακής τους ιστορίας που δεν κατόρθωσαν ποτέ να κατανοήσουν πλήρως. Κάποια προσφυγόπουλα μας έγραψαν ότι πριν διαβάσουν το βιβλίο μας είχαν πλήρη άγνοια για τις πολύ διαφορετικές εμπειρίες που έζησαν άλλα προσφυγόπουλα, παιδιά που προέρχονταν από άλλες περιοχές της Ελλάδας ή από οικογένειες με διαφορετική εθνοτική καταγωγή ή διαφορετικό πολιτικό προσανατολισμό. Μερικά προσφυγόπουλα «δεύτερης γενιάς» μας έγραψαν ότι το βιβλίο μας έγινε αφετηρία να ξεκινήσουν μια διαδικασία αναζήτησης δύσκολων, τραγικών, αλλά και θετικών πτυχών της οικογενειακής τους ιστορίας, που τους ήταν εντελώς άγνωστες: κρυμμένες ιστορίες για τις οποίες δεν ήθελαν να μιλήσουν οι γονείς τους ή με τις οποίες δεν ήθελαν να τους επιβαρύνουν. Μερικά από αυτά τα «παιδιά των παιδιών» του Εμφυλίου έχουν αρχίσει να τεκμηριώνουν την οικογενειακή τους ιστορία και να αξιοποιούν τα στοιχεία αυτά σε δικές τους καλλιτεχνικές ή λογοτεχνικές δημιουργίες.

Η Olga Cironis, γεννημένη στην Τσεχοσλοβακία και σήμερα κάτοικος Αυστραλίας, διάβασε το βιβλίο μας και εκ των υστέρων ανακάλυψε ότι είχαμε πάρει συνέντευξη από τον πατέρα της, ο οποίος ήταν προσφυγόπουλο στην Τσεχοσλοβακία και αργότερα μετανάστευσε στην Αυστραλία. Μας έγραψε για μια έκθεση έργων τέχνης που δημιούργησε όταν έκανε έρευνα για τους κρυφούς τόπους των προσωπικών και συλλογικών ιστοριών εκτοπισμού στους οποίους συγκαταλέγονται και οι «κρυφές ιστορίες» της οικογένειάς της. Για τους γονείς της που διάβασαν το βιβλίο μας έγραψε «επιτέλους κάποιος τους έδωσε φωνή και σας ευχαριστούν».

Η Angeline Damianidis-Mair, που γεννήθηκε και μεγάλωσε στον Καναδά, μας έγραψε για την αγωνία του παππού της, ο μικρός αδελφός του οποίου στάλθηκε με την ^{Sam Lykke} συγκατάθεση των γονιών τους στην Ουγγαρία και έκτοτε αγνοείται η τύχη του. Παλιότερα ο παππούς της, που έμεινε πίσω ^{var ovetande}

στην Ελλάδα, αρνιόταν να συζητήσει το θέμα, αλλά τώρα που μεγάλωσε αρχίζει να αποκαλύπτει θραύσματα της τραγικής αυτής εμπειρίας. Η Αγγελίνα μας μίλησε και για τις απορίες που ένοιωσε σαν παιδί, όταν της έλεγε η γιαγιά της να μη μιλάει μακεδονικά έξω από το σπίτι, και για τη σύγχυση που δημιούργησε αυτό στην ταυτότητά της. Η ανάγνωση του βιβλίου ήταν μια δύσκολη εμπειρία:

«Κάπου κάπου μου ήρθε να κλάψω. Διάβαζα κεφάλαια και τα συζητούσα με τους παππούδες μου, που είχαν μοιραστεί την τύχη των ανθρώπων που αναφέρονται στο βιβλίο. Έχασαν οικογένεια, έχασαν περιουσία, έχασαν τα καλύτερα χρόνια της ζωής τους. Οι συζητήσεις αυτές με τους παππούδες μου άνοιξαν αγιάτρευτες πληγές. Η εμπειρία αυτή μου έδειξε ότι δεν συμφιλιώθηκα ποτέ με αυτά που συνέβησαν στην “πατρίδα”. Σας ευχαριστώ για το ενδιαφέρον σας για τα ζητήματα αυτά που τόσο πόνεσαν τους παππούδες μου που επέζησαν. Τα έφεραν μαζί τους στον Καναδά και εμείς μεγαλώσαμε χωρίς να νοιώθουμε ούτε Έλληνες, ούτε Μακεδόνες, ούτε “Καναδοί”. Τώρα όμως μπορώ να πω ανοιχτά ότι είμαι Μακεδόνισσα, δεν θεωρώ πια ότι πρέπει να το κρύψω. Μπορεί να μην είμαι 100%, αλλά είναι ο πολιτισμός μου και η γλώσσα μου, που μεταφέρθηκαν εδώ στον Καναδά».

Τέλος, ο Alex Liazos, που σήμερα ζει στη Μασσαχουσέτη, μας μετέφερε τα συναισθήματα που ένοιωσε όταν διάβαζε το βιβλίο μας. Γεννήθηκε το 1941 στο χωριό Longo της Αλβανίας. Το 1947 ο πατέρας του έφερε τον Άλεξ και τον αδελφό του στη γιαγιά τους στα Γιάννενα. Επέστρεψε στην Αλβανία για να πάρει και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Δεν κατόρθωσε όμως να γυρίσει πίσω. Το 1955 τα δύο παιδιά μετανάστευσαν μαζί με τη γιαγιά τους στην Αμερική. Μέχρι το 1979 ο Άλεξ και ο αδελφός του δεν κατάφεραν να πάρουν βίζα από την Αλβανία για να επισκεφθούν την οικογένειά τους στο Longo.

«Τελείωσα το βιβλίο σε τρεις μέρες. Με συγκίνησε βαθύτατα και έμαθα πολλά που δεν γνώριζα καθόλου, που θυμόμουνά πολύ αμυδρά ή που είχα ξεχάσει. Μου θύμιζε τα παιδικά μου χρόνια στα Γιάννενα, αλλά όπως το διάβαζα συνειδητοποίησα ότι είμαι ένα προσφυγόπουλο στην ιστορία της Αλβανίας, της Ελλάδας και των Βαλκανίων γενικότερα. Είμαι συνταξιούχος κοινωνιολόγος και μόλις τώρα ανακάλυψα την πλήρη πολιτική και κοινωνική ιστορία της ζωής μου. Δυσκολεύομαι να εξηγήσω στον εαυτό μου, τόσο μάλλον σε άλλους, ποια είναι τα συναισθήματα και οι σκέψεις μου αυτή τη στιγμή. Με εκπλήσσει και με ανησυχεί πόσο λίγο ήξερα για τον Εμφύλιο Πόλεμο που έζησα στα παιδικά μου χρόνια και πόσο λίγο έμαθα έκτοτε. Η ανάγνωση των βιογραφιών στο βιβλίο σας ξύπνησε πολλές αναμνήσεις μέσα μου, οι περισσότερες θλιβερές. Κατά κάποιο τρόπο συμερίζομαι τις ιστορίες των αντρών και των γυναικών που μίλησαν μαζί σας».

Ως συγγραφείς και ως ανθρωπολόγοι αισθανθήκαμε μεγάλη ικανοποίη-

ση μαθαίνοντας ποσό σημαντικό αποδείχτηκε το βιβλίο μας για τα προφυγόπουλα και τις οικογένειές τους. Από τις επιστολές αυτές νοιώσαμε ότι κάπως δρομολογήθηκε ήδη μια «δεύτερη ζωή» για το βιβλίο μας, η οποία συνοδεύει τους αναγνώστες μας σε νέα και δημιουργικά μονοπάτια. Ταυτόχρονα, προσφέρει και σε εμάς νέες οπτικές ως προς την αντήχηση που έχει το βιβλίο μας στα «παιδιά των παιδιών» του Εμφυλίου. Ευχόμαστε ότι η «δεύτερη ζωή» αυτού του βιβλίου θα είναι και στην Ελλάδα εξίσου δημιουργική.

23 Δεκεμβρίου 2013

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πανεπιστήμιο Πρίνστον
Πρόγραμμα Ελληνικών Σπουδών
Σεμινάριο Παιδιά-πρόσφυγες του ελληνικού
Εμφυλίου στην ανατολική Ευρώπη
Εκτοπισμός, μνήμη και εθνική τάξη πραγμάτων

Riki Van Boeschoten
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
και
Loring M. Danforth
Κολλέγιο Bates

Ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα ζητήματα του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου ήταν η μεταφορά από τους αντάρτες, μέσω προγραμμάτων εκκένωσης, περίπου 25.000 παιδιών από τη βόρεια Ελλάδα στην ανατολική Ευρώπη. Η ελληνική κυβέρνηση χαρακτήρισε την επιχείρηση αυτή «γενοκτονία» και «έγκλημα κατά της ανθρωπότητας» και έφερε το ζήτημα στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών, απαιτώντας τον άμεσο επαναπατρισμό αυτών των παιδιών που, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς της, είχαν πέσει θύματα απαγωγής. Ο Loring Danforth και η Riki Van Boeschoten διεξάγουν έρευνα σχετικά με το ζήτημα αυτό από το 1998, εστιάζοντας ιδιαίτερα στις βιωμένες εμπειρίες αυτών των προσφυγόπουλων. Τα έχουν επισκεφθεί στις καινούργιες τους εστίες, στην Ελλάδα, την ανατολική Ευρώπη ή τον Καναδά, και έχουν συγκεντρώσει τις αφηγήσεις ζωής τους. Αυτές οι αναμνήσεις του εκτοπισμού, της ζωής στην ανατολική Ευρώπη και της επιστροφής τους αποδομούν με πολλούς τρόπους τον επίσημο λόγο σχετικά με τις ρήξεις του Ψυχρού Πολέμου ή την «εθνική τάξη πραγμάτων». Η διάλεξη της Van Boeschoten εστιάζει στις εμπειρίες στην εξορία, ενώ αυτή του Danforth στον επαναπατρισμό.

Τρίτη 10 Μαΐου 2005
6:00 μμ
Scheide Caldwell House, Αίθουσα 103

Όταν η ανακοίνωση αυτή κυκλοφόρησε στην ηλεκτρονική λίστα της Ένωσης Νεοελληνικών Σπουδών (MGSA), προκάλεσε έναν ^{storm} καταιγισμό οργανωμένων τηλεφωνημάτων και ηλεκτρονικών μηνυμάτων. Ο διευθυντής του Προγράμματος Ελληνικών Σπουδών του Πρίνστον κατηγορήθηκε για «ανθελληνισμό» και «προδοσία» ^{frönder}. Δέχτηκε προειδοποιήσεις ότι το πρόγραμμά του θα έμπαινε σε «μαύρη λίστα» αν δεν ακύρωνε την παρουσίασή μας. Η Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν αναφερόταν ως «ψεύτρα και προπαγανδίστρια που αποκαλεί “Μακεδόνες” τους Σλάβους» και ο Loring Danforth χαρακτηριζόταν ως κάποιος που «θα έπρεπε να αποβληθεί από τα Τμήματα Νεοελληνικών Σπουδών». Ένας έλληνας Μακεδόνας έγραφε: «έχουμε βαρεθεί πια τους ξένους ειδικούς να παρουσιάζουν στον κόσμο την ιστορία μας».

Όταν ξεκίνησε το σεμινάριο, πάνω από πενήντα άτομα στριμώχτηκαν σε δύο σειρές γύρω από το μεγάλο μαονένιο τραπέζι, στην κύρια αίθουσα σεμιναρίων του Προγράμματος Ελληνικών Σπουδών. Βρίσκονταν εκεί δύο δημοσιογράφοι κι ένας φωτογράφος από τη *National Herald*, μια ελληνοαμερικανική εφημερίδα που εκδίδεται στη Νέα Υόρκη, καθώς και εκπρόσωποι της Παμμακεδονικής Ένωσης ΗΠΑ. Υπήρχε επίσης κι ένα μέλος της ασφάλειας του πανεπιστημίου.

Η Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν έκανε μια ^{resumé} περίληψη του θέματός μας και μίλησε για τη ζωή των προσφυγόπουλων καθώς μεγάλωναν στην ανατολική Ευρώπη. Ο Loring Danforth εξέτασε τις εμπειρίες των παιδιών όταν επαναπατρίστηκαν από τις πόλεις της ανατολικής Ευρώπης στα ορεινά χωριά όπου είχαν γεννηθεί. Στο τέλος της παρουσίασής μας, ένας καλοντυμένος άντρας με γκριζο μούσι είπε ότι είχε ζήσει τα γεγονότα για τα οποία μιλούσαμε και ότι ήθελε να διορθώσει ορισμένες από τις παρερμηνείες μας. Αμφισβήτησε τους όρους «^{tāmning} εκκένωση» και «^{telaklisa} πρόσφυγες» που είχαμε χρησιμοποιήσει. Οι όροι αυτοί, είπε, είναι ^{telaklisa} ανακριβείς: τα παιδιά είχαν απαχθεί. Όταν άρχισε να κάνει κι άλλα σχόλια, ο διευθυντής του Προγράμματος Ελληνικών Σπουδών, που εκτελούσε χρέη συντονιστή της συζήτησης, τον διέκοψε επισημαίνοντας ότι υπήρχαν κι άλλοι που ήθελαν να μιλήσουν. Στο σημείο αυτό, ο άντρας είπε ότι του ήταν σαφές πως δεν υπήρχε καμία δυνατότητα διαλόγου, σηκώθηκε και έφυγε από την αίθουσα. Όπως μάθαμε αργότερα, ο επικριτής μας δεν ήταν άλλος από τον Νίκο Γκατζογιάννη, συγγραφέα του βιβλίου *Ελένη*, μιας δραματικής εξιστόρησης της εκτέλεσης της μητέρας του από τους κομμουνιστές κατά τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου, που έγινε μπεστ-σέλερ της λίστας των *New York Times*. Τη σκότωσαν, γράφει ο Γκατζογιάννης, επειδή είχε οργανώσει την απόδραση των παιδιών της από το χωριό της, ώστε να μην τα απαγάγουν οι κομμουνιστές.

Με την ατμόσφαιρα να έχει γίνει πλέον ιδιαίτερα έντονη και εχθρική, μια Ελληνίδα από τη Μακεδονία μας κατηγόρησε ότι παρουσιάζουμε μια «υπερβολικά ρόδινη εικόνα» αυτού που αποκαλούσαμε «πρόγραμμα εκκένωσης». Είπε ότι μία από τις θείες της είχε πέσει θύμα απαγωγής από

τους κομμουνιστές. Γιατί δεν λέγαμε αυτές τις ιστορίες; Της απαντήσαμε ότι θα μας ενδιέφερε πολύ να μιλούσαμε με τη θεία της και να μαθαίναμε τις εμπειρίες της. Λίγες μέρες αργότερα μας έστειλε ηλεκτρονικά μια πιο λεπτομερή περιγραφή της ιστορίας της θείας της. Στην πραγματικότητα, το 1948 η θεία της δεν ήταν ούτε παιδί ούτε πρόσφυγας. Σε ηλικία είκοσι χρονών είχε επιστρατευτεί από τους κομμουνιστές για να πολεμήσει με τον ΔΣΕ και δεν είχε ποτέ σταλεί στην ανατολική Ευρώπη. Ένα μέλος της Παμμακεδονικής Ένωσης διαφώνησε με τη χρήση του όρου «Μακεδόνες» για τα σλαβόφωνα προσφυγόπουλα στην ανατολική Ευρώπη. Υποστήριξε επίμονα ότι τα παιδιά ήταν όλα ελληνόπουλα και ότι οι Μακεδόνες είναι Έλληνες. Μετά από αρκετές ακόμα, ακαδημαϊκού χαρακτήρα και λιγότερο εχθρικές, ερωτήσεις, το σεμινάριο τελείωσε. Όχι όμως και η αντιπαράθεση.

Μερικές μέρες αργότερα, ένα άρθρο της *National Herald* σχετικά με το σεμινάριο περιλάμβανε τη δήλωση του Νίκου Γκατζογιάννη ότι «η εκδήλωση ήταν οργανωμένη έτσι ώστε κανείς να μην μπορεί να ασκήσει κριτική στα συμπεράσματα των ομιλητών· η έρευνά τους δεν ήταν ^{godkänd} έγκυρη». Στη συνέχεια, ένα κείμενο αναρτήθηκε στην ιστοσελίδα της Παμμακεδονικής Ένωσης με τίτλο «Προκλητική διαστρέβλωση της ιστορίας και προσπάθεια “ωραιοποίησης του παιδομαζώματος” στο Πρίνστον. Αναγνώριση της ΠΓΔΜ ως “Μακεδονίας” από καθηγήτρια που διδάσκει σε ελληνικό πανεπιστήμιο!!!»

Για αρκετές εβδομάδες μετά το σεμινάριο, ο Loring Danforth αλληλογραφούσε ηλεκτρονικά με τον Νίκο Γκατζογιάννη. Ο Γκατζογιάννης μας κατηγορούσε για μια «διαστρεβλωτική και ανέντιμη αναθεώρησή της ιστορίας, που ^{torvrängning} ατίμαζε τις δεκάδες χιλιάδες παιδιά και γονείς που υπέφεραν» από την «^{brutala} κτηνώδη πολιτική» των «κομμουνιστών ανταρτών». Στη συνέχεια, έθετε ένα ερώτημα που πρέπει να ήταν ιδιαίτερα οδυνηρό για τον ίδιο: «Αν αυτά που λέγατε στην παρουσίασή σας ήταν αλήθεια, γιατί θα θυσιάζε η μητέρα μου τη ζωή της για να μην αφήσει να μας σώσουν;».

Όπως δείχνουν με τον πιο δραματικό τρόπο οι αντιδράσεις αυτές στη δουλειά μας, η μεταφορά των παιδιών από τη βόρεια Ελλάδα εξακολουθεί να διχάζει την ελληνική κοινωνία και τις κοινότητες της διασποράς ακόμα και σήμερα. Η εχθρότητα που δημιουργήθηκε από τα γεγονότα αυτά, που συνέβησαν το 1948, είναι ένα από τα ζητήματα που εξετάζουμε σε αυτό το βιβλίο. Υπάρχουν ωστόσο δύο μεγαλύτερες συγκρούσεις που είναι άμεσα συναφείς για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε το ρόλο αυτής της αντιπαράθεσης στις αρχές του 21ου αιώνα. Η μία είναι ο Ψυχρός Πόλεμος και η κληρονομιά του· η άλλη, το μακεδονικό ζήτημα, η σύγκρουση μεταξύ Ελλάδας και Δημοκρατίας της Μακεδονίας, η οποία έχει παίξει κεντρικό ρόλο στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας από τις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Το βιβλίο αυτό έχει να κάνει με το σημείο τομής ανάμεσα στις ιστορίες και την Ιστορία. Μας ενδιαφέρουν οι ιστορίες τις οποίες αφηγούνται τα προσφυγόπουλα που απομακρύνθηκαν από τα σπίτια τους με τα προ-

γράμματα εκκένωσης κατά τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου και η ιστορία του Εμφυλίου. Και, πιο σημαντικό, μας ενδιαφέρουν οι σχέσεις ανάμεσα σε αυτές τις ιστορίες και αυτή την Ιστορία. Εξετάζουμε τους τρόπους με τους οποίους οι συλλογικές αφηγήσεις (ιστορία) κατασκευάζονται από ατομικές αφηγήσεις (ιστορίες) και τον τρόπο με τον οποίο οι ατομικές αφηγήσεις αποδομούν τόσο τις συλλογικές αφηγήσεις των εθνών όσο και το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές υπάρχουν. Στο βιβλίο *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη*, ο Michael Herzfeld κάνει μια ανάλογη διάκριση ανάμεσα στην «ιστορία» («την ιστορία γενικά») ως εργαλείο της ιδεολογίας του κράτους και τις «ιστορίες» ως αποσπάσματα της κοινωνικής εμπειρίας και της εσωτερικής κοινωνικής γνώσης (1987, 56-62). Αυτές, υποστηρίζει, είναι «το άκρως αντίθετο της επίσημης ιστορίας» (58).

Στο βιβλίο αυτό δείχνουμε πώς οι «ιστορίες» σε πρώτο πρόσωπο μπορεί πράγματι να υπονομεύσουν και να περιπλέξουν τις βεβαιότητες της «Ιστορίας», αλλά υπογραμμίζουμε επίσης ότι η σχέση ανάμεσα στα δύο αυτά είδη ιστορίας είναι πολύ πιο σύνθετη από αυτή μιας απλής δυαδικής αντίθεσης. Εστιάζοντας στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στην «ιστορία» και τις «ιστορίες» ελπίζουμε να συμβάλουμε σε μια νέα κατανόηση της ιστορίας του ελληνικού Εμφυλίου. Είναι λοιπόν απόλυτα ταιριαστό να ξεκινήσουμε αυτό το βιβλίο με μια «ιστορία» σχετικά με μια στιγμή αποφασιστικής σημασίας στη διαδικασία της συγγραφής του – μια στιγμή συναισθηματικά φορτισμένη και συγχρόνως διανοητικά συναρπαστική, μια στιγμή που μας έκανε να τροποποιήσουμε το ερευνητικό μας πρόγραμμα και να επανεξετάσουμε τον τρόπο ανάλυσης όσων είχαμε μάθει ως τότε.

Η απομάκρυνση των παιδιών από τον ελληνικό Εμφύλιο

Στις αρχές της άνοιξης του 1948, στο αποκορύφωμα του Εμφυλίου, το ΚΚΕ ξεκίνησε ένα πρόγραμμα εκκένωσης στο πλαίσιο του οποίου μετακίνησε 20.000 παιδιά ελληνικής και μακεδονικής καταγωγής, από τριών έως δεκατεσσάρων ετών, από τα χωριά τους στη βόρεια Ελλάδα (βλ. εικ. 1).¹ Τα έστειλε στις σοσιαλιστικές χώρες της ανατολικής Ευρώπης, όπου θα λάμβαναν την απαραίτητη φροντίδα και θα συνέχιζαν την εκπαίδευσή τους μέχρι τη στιγμή που θα μπορούσαν να γυρίσουν με ασφάλεια στα σπίτια τους, στο τέλος του πολέμου. Ενώ οι αξιωματούχοι του ΚΚΕ δικαιολογούσαν την επιχείρηση αυτή σε ανθρωπιστική βάση, η απομάκρυνση των παιδιών από τις εμπόλεμες ζώνες εξυπηρετούσε και τα πολιτικά και στρατιω-

1. Ο αριθμός αυτός είναι πιο ακριβής από εκείνον που αναφέρθηκε στην ανακοίνωση του σεμιναρίου του Πρίνστον. Για μια πιο λεπτομερή προσέγγιση του ζητήματος βλ. το 2ο κεφάλαιο.

1. Μία γυναίκα με τρία μικρά παιδιά, που έχουν σταματήσει για να ξεκουραστούν στην άκρη ενός βραχώδους μονοπατιού, κάπου στα γυμνά βουνά των βόρειων συνόρων της Ελλάδας. Η φωτογραφία παραχωρήθηκε από το Μακεδονικό Μουσείο στα Σκόπια.

τικά τους συμφέροντα. Θα υπήρχαν λιγότερα στόματα αμάχων για να ταΐσουν και οι γυναίκες, απαλλαγμένες από την ευθύνη της φροντίδας των παιδιών, θα ήταν πιο εύκολο να επιστρατευτούν για να στηρίξουν τον αγώνα των ανταρτών. Ακόμα πιο προβληματικό, ωστόσο, είναι το γεγονός ότι ορισμένα από τα παιδιά που είχαν φύγει με το πρόγραμμα εκκένωσης στάλθηκαν ξανά στην Ελλάδα για να πολεμήσουν στον ελεγχόμενο από το ΚΚΕ Δημοκρατικό Στρατό.

Στα τέλη Φεβρουαρίου του 1948, η ελληνική κυβέρνηση υπέβαλε επίσημη διαμαρτυρία στον ΟΗΕ, υποστηρίζοντας ότι τα παιδιά απομακρύνονταν από τα σπίτια τους διά της βίας από τους κομμουνιστές και ότι αυτό συνιστούσε έγκλημα κατά της ανθρωπότητας και πράξη γενοκτονίας (Baerentzen 1992, 139). Η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ ανέθεσε στην Ειδική Επιτροπή του ΟΗΕ για τα Βαλκάνια (UNSCOB) το δύσκολο έργο της διερεύνη-

σης του ζητήματος. Τρεις μήνες αργότερα, η επιτροπή υπέβαλε μια ισορροπημένη αναφορά, η οποία δεν ήταν σε θέση να επιβεβαιώσει ότι είχαν πραγματοποιηθεί μαζικές απαγωγές παιδιών.

Το Νοέμβριο του 1948, ο έλληνας αντιπρόσωπος στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ απαίτησε να επιστρέψουν στην Ελλάδα όλα τα ελληνόπουλα που είχαν οδηγηθεί στην ανατολική Ευρώπη με το πρόγραμμα εκκένωσης. Η Γενική Συνέλευση υπερψήφισε ομόφωνα να προταθεί η «επιστροφή στην Ελλάδα των ελληνόπουλων που βρίσκονται αυτή τη στιγμή μακριά από την εστία τους όταν τα παιδιά, ο πατέρας ή η μητέρα τους ή, απουσία αυτών, ο εγγύτερος συγγενής τους εκφράσουν την επιθυμία αυτή» (United Nations 1950, 242). Ωστόσο, οι πολιτικές εντάσεις του Ψυχρού Πολέμου εμπόδισαν όλες τις προσπάθειες να επαναπατριστούν τα προσφυγόπουλα και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950 είχαν επιστρέψει στην Ελλάδα μόνο περί τις πέντε χιλιάδες παιδιά. Πολλά ακόμα προσφυγόπουλα επέστρεψαν στην Ελλάδα ως ενήλικοι στη μεταπολίτευση και ιδίως μετά την άνοδο στην εξουσία του ΠΑΣΟΚ.

Τα παιδιά που οδηγήθηκαν στην ανατολική Ευρώπη από το ΚΚΕ δεν ήταν τα μόνα που μετακινήθηκαν με προγράμματα εκκένωσης από τη βόρεια Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Το 1947, η ελληνική κυβέρνηση, με μια εκστρατεία επικεφαλής της οποίας ήταν η ίδια η Βασίλισσα Φρειδερίκη, έθεσε σε κίνηση τη διαδικασία εγκατάστασης περίπου 18.000 παιδιών από τη βόρεια Ελλάδα σε οικοτροφεία (οι λεγόμενες «παιδοπόλεις») που βρίσκονταν σε πόλεις και κωμοπόλεις σε όλη την Ελλάδα. Το 1950 οι περισσότερες παιδοπόλεις έκλεισαν και η συντριπτική πλειονότητα των παιδιών που ζούσαν σε αυτά επέστρεψαν στα χωριά τους.

Σε μία από τις πρώτες περιγραφές αυτών των προγραμμάτων εκκένωσης, η οποία εξακολουθεί να είναι και μία από τις πιο ισορροπημένες, ο Lars Baerentzen κάνει σαφές ότι «[κ]αι για τις δύο πλευρές, η απομάκρυνση παιδιών ήταν ένα μέτρο με το οποίο κάποιοι γονείς αγανακτούσαν, αλλά άλλοι το αποδέχονταν ή ακόμα το υποδέχονταν με ευχαρίστηση» (1992, 162). Και στις δύο πλευρές του Σιδηρού Παραπετάσματος τα παιδιά στεγάζονταν σε ιδρύματα που ήταν παρεμφερή από διάφορες πλευρές, αν και διέπονταν από διαμετρικά αντίθετες πολιτικές ιδεολογίες. Ενώ τα περισσότερα παιδιά που οδηγήθηκαν σε παιδοπόλεις στην Ελλάδα επέστρεψαν στα σπίτια τους αρκετά σύντομα, τα παιδιά που μεταφέρθηκαν στην ανατολική Ευρώπη παρέμειναν στο εξωτερικό για πολύ μεγαλύτερο διάστημα. Πολλά δεν επέστρεψαν ποτέ. Κι ενώ τα προσφυγόπουλα του Εμφυλίου – εκείνα που απομακρύνθηκαν τόσο με το πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ όσο και με το πρόγραμμα εκκένωσης της κυβέρνησης – υπέφεραν τρομερά εξαιτίας του χωρισμού από την οικογένειά τους, πολλά ωφελήθηκαν επίσης σημαντικά από τις εμπειρίες τους.

Συμβολή στη θεωρία

Με τη συγγραφή αυτού του βιβλίου σκοπός μας είναι να παρουσιάσουμε μια εμπειριστατωμένη θεωρητικά μελέτη ενός από τα πιο ^{kontroversiell} αμφιλεγόμενα επεισόδια στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Η ανάλυση των αφηγήσεων ζωής των προσφυγόπουλων του Εμφυλίου προσφέρει νέα στοιχεία σε διάφορα θεωρητικά ζητήματα που βρίσκονται ψηλά στις προτεραιότητες των μελετητών που εργάζονται στα πεδία των προσφυγικών σπουδών, της ανθρωπολογίας της παιδικής ηλικίας και της πολιτικής της μνήμης.

Συμβάλλουμε στην ανθρωπολογική μελέτη των προσφύγων εστιάζοντας σε μια συγκεκριμένη κατηγορία προσφύγων –τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου–, τα οποία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο εξαιτίας της μικρής τους ηλικίας, αλλά και εξαιτίας των ειδικών χαρακτηριστικών της θέσης τους – της συγκεκριμένης τους θέσης στην ιστορία, στην πολιτική γεωγραφία της Ευρώπης και την ιδεολογική σύγκρουση που δίχασε τον κόσμο κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Απ’ όσο γνωρίζουμε, πρόκειται για μία από τις πρώτες ανθρωπολογικές μελέτες για πρόσφυγες που έζησαν στις σοσιαλιστικές χώρες του σοβιετικού μπλοκ ή για πρόσφυγες που φιλοξενήθηκαν σε ολοπαγή ιδρύματα, στόχος των οποίων ήταν να τους μετατρέψουν σε υποδειγματικούς πολίτες.

Ακολουθώντας την κριτική της Malkki για τον ουσιοκρατικό λόγο που επικρατούσε μέχρι πρόσφατα στο πεδίο των προσφυγικών σπουδών, αμφισβητούμε επίσης την ψευδή οικουμενικότητα που ενυπάρχει στην εικόνα του «πρόσφυγα», και ιδίως σε αυτή του «παιδιού-πρόσφυγα», ως εικόνα του «γυμνού ανθρώπου», απογυμνωμένου από οποιαδήποτε συγκεκριμένη προσωπική ή πολιτισμική ταυτότητα (Malkki 1995β, 9-13). Επεμβαίνουμε διορθωτικά στην τάση αυτή με τρεις τρόπους. Πρώτον, ενσωματώνουμε τις εμπειρίες των προσφυγόπουλων αυτών στις συγκεκριμένες ιστορικές και πολιτικές περιστάσεις που τα μετέτρεψαν σε πρόσφυγες. Δεύτερον, αναλύουμε τους διάφορους τρόπους με τους οποίους ανταποκρίθηκαν στα γεγονότα αυτά. Και, τρίτον, εστιάζουμε στις αφηγήσεις ζωής των ίδιων των προσφυγόπουλων. Με τον τρόπο αυτό αποκαθιστούμε την εξουσία, την εμπρόθετη δράση και τη φωνή όλων εκείνων που τόσο συχνά θεωρούνται «βουβοί αγγελιοφόροι» (Malkki 1996, 377).

Η διάκριση ανάμεσα στην «εδραιοκεντρική» και την «κοσμοπολίτικη» οπτική για τους πρόσφυγες, την οποία έχουν εισαγάγει οι Bhabha (1992), Breckenridge κ.ά. (2002) και Malkki (1995β), είναι μια χρήσιμη έννοια που μας καθοδήγησε στην εργασία μας. Ωστόσο, αμφισβητούμε την αυστηρή διχοτόμηση που υποδηλώνεται γενικά σε αναλύσεις αυτού του είδους και υποστηρίζουμε ότι οι δύο αυτές οπτικές συχνά συνυπάρχουν και αλληλοσυμπληρώνονται με περίπλοκους τρόπους. Η έρευνά μας αποκαλύπτει επίσης ότι ο «εδραιοκεντρικός» λόγος για τους πρόσφυγες-σε-εξορία και

οι ηρωικές ταυτότητες που συνδέονται με αυτόν ανήκουν σε έναν ευρύτερο πολιτικό λόγο που χρησιμοποιείται από διάφορες οργανώσεις για συγκεκριμένους σκοπούς. Στο πλαίσιο του λόγου αυτού, οι οργανώσεις προσφύγων ισχυρίζονται συχνά ότι προτιμούν τη διατήρηση μιας κατάστασης «αγνότητας» στην εξορία (Malkki 1995β) από μια επιστροφή στιγματισμένη από τον συμβιβασμό.

Το ερώτημα αν τα ελληνικά προγράμματα εκκένωσης ήταν «εξαναγκαστικά» ή «οικειοθελή» συσχετίζεται με τις σύγχρονες θεωρητικές συζητήσεις στο πεδίο των προσφυγικών σπουδών. Στην περίπτωση των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου, το δίλημμα αυτό διατυπώθηκε με τους ιδεολογικά φορτισμένους όρους του Ψυχρού Πολέμου. Στον σύγχρονο κόσμο, το ίδιο ερώτημα κρύβεται συχνά πίσω από συζητήσεις για το αν οι αιτούντες άσυλο είναι πραγματικά πρόσφυγες ή αν θα έπρεπε αντίθετα να αντιμετωπίζονται ως «οικονομικοί μετανάστες». Αν και είναι σημαντικό να διατηρήσουμε τον ορισμό του καθεστώτος προσφύγων όπως καταγράφεται στη Συνθήκη της Γενεύης του 1951 προκειμένου να παρέχεται προστασία σε όλους εκείνους που τη χρειάζονται, η περίπτωση της Ελλάδας αποκαλύπτει ξεκάθαρα ότι πρέπει να ληφθούν υπόψη πολλοί παράγοντες προκειμένου να καταλήξουμε σε έναν ορισμό που να είναι χρήσιμος τόσο σε ακαδημαϊκό όσο και σε πρακτικό επίπεδο.

Οι λεπτομερείς περιγραφές των προσφυγόπουλων σε πρώτο πρόσωπο που παρουσιάζονται εδώ αποκαλύπτουν ότι η απόφαση να «φύγεις από το σπίτι» είναι πάντα με κάποια έννοια «εξαναγκαστική», αλλά και ότι τα όρια ανάμεσα στο «εξαναγκαστικό» και το «οικειοθελές» γίνονται συχνά ασαφή. Επομένως, είναι πιο παραγωγικό να μιλάμε για ένα «φάσμα καταναγκασμού» (Richmond 1994) που απλώνεται από το «εξαναγκαστικό», στο ένα άκρο, μέχρι το «οικειοθελές», στο άλλο. Επιπλέον, η έρευνά μας δείχνει ότι οι «πρόσφυγες» μπορεί να γίνουν «μετανάστες» όταν έχουν πια εγκατασταθεί για καλά στο νέο τους σπίτι ή μπορεί να αποκτήσουν μόνιμη ταυτότητα ως πρόσφυγες, ακόμα κι αν οι αρχικοί λόγοι που τους οδήγησαν στη φυγή έχουν εκλείψει. Όπως στην περίπτωση των προσφυγόπουλων μακεδονικής καταγωγής που δεν τους επιτρέπεται να επιστρέψουν στην Ελλάδα, αυτό μπορεί να συμβεί όταν οι πρόσφυγες αισθάνονται ότι η σημερινή ζωή τους εξακολουθεί να σημαδεύεται από αδικίες που έχουν κληρονομηθεί από το παρελθόν. Όπως και ο Edward Said, υποστηρίζουμε ότι στην περίπτωση αυτή οι πρόσφυγες μετατρέπονται σε εξόριστους (Said 2000, 181).

Το βιβλίο αυτό ασχολείται επίσης με τα τρέχοντα θεωρητικά ενδιαφέροντα της ανθρωπολογίας των παιδιών και της παιδικής ηλικίας. Αποκαθιστούμε την εμπρόθετη δράση των παιδιών ως ενεργών υποκειμένων αναλύοντας τις δικές τους αφηγήσεις για τις παιδικές τους εμπειρίες. Αντί να τα αντιμετωπίσουμε σαν ανήμπορα θύματα εξαρτημένα απόλυτα από τις ενέργειες των ενηλίκων, δείχνουμε ότι μπορούν την ίδια στιγμή να είναι

ευάλωτα και ικανά να δρουν ανεξάρτητα. Η έρευνά μας δείχνει ότι δεν υπάρχει «οικουμενικό» παιδί και ότι οι αντιλήψεις για την παιδική ηλικία είναι κοινωνικά κατασκευασμένες και διαφέρουν πολύ από πολιτισμό σε πολιτισμό. Τέλος, το βιβλίο συμβάλλει θεωρητικά στην κατανόηση του αντίκτυπου που έχει ο πόλεμος και η βία στα παιδιά. Παρά το ενίοτε μόνιμο τραύμα που έχει σημαδέψει τη ζωή τους, τα προσφυγόπουλα αντεπεξέρχονται με αξιοσημείωτη αντοχή σε αυτές τις οδυνηρές εμπειρίες.

Στο πεδίο των σπουδών που αφορούν τη μνήμη, η ανάλυσή μας έχει εμπνευστεί από το κλασικό έργο του Maurice Halbwachs ([1925]1994, 1992, 1997) και από πιο πρόσφατα έργα για τις τελετές μνήμης, την πολιτική της μνήμης και τη διαδικασία της ατομικής και της συλλογικής ενθύμησης. Το πεδίο αυτό, με χαρακτηριστική του στιγμή την επανανακάλυψη του Maurice Halbwachs και την έκδοση το 1997 του μνημειώδους έργου *Les lieux de mémoire* (Οι τόποι της μνήμης) του Pierre Nora, έχει οδηγήσει σε σημαντικές νέες αντιλήψεις για τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνίες κατασκευάζουν τη δημόσια μνήμη σημαντικών ιστορικών γεγονότων, όπως το Ολοκαύτωμα, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και, πιο πρόσφατα, η περίοδος του κομμουνισμού στην ανατολική Ευρώπη. Ωστόσο, κατά περίεργο τρόπο, το πεδίο αυτό έχει αγνοήσει σε μεγάλο βαθμό τόσο τις θεωρητικές αντιλήψεις σημαντικών ερευνητών προφορικής ιστορίας όσο και τη συμβολή των προφορικών πηγών στην κατανόηση της μνήμης.

Επιχειρούμε να γεφυρώσουμε αυτό το χάσμα στα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου μας αναπτύσσοντας την έννοια των «κοινοτήτων μνήμης», στις οποίες προσωπικές βιωματικές αναμνήσεις αλληλεπιδρούν με τις ηγεμονικές αφηγήσεις της δημόσιας μνήμης. Μία ακόμα καινοτόμα όψη της δουλειάς μας σχετικά με την πολιτική της μνήμης είναι η δυνατότητα που είχαμε να υπερβούμε το στενό εθνικό πλαίσιο που χαρακτηρίζει τις περισσότερες τέτοιες μελέτες ενσωματώνοντας στην ανάλυσή μας τα υπερεθνικά δίκτυα και τα ψηφιακά μέσα της δημόσιας σφαίρας κοινοτήτων της διασποράς. Με τον τρόπο αυτό δείχνουμε πώς αλληλεπιδρούν μεταξύ τους τοπικοί και υπερεθνικοί δρώντες και πεδία σε έναν κόσμο ολοένα και πιο παγκοσμιοποιημένο.

Συμβολή στην ιστορία και την εθνογραφία

Το βιβλίο αυτό είναι ένα πραγματικά διεπιστημονικό εγχείρημα, καθώς συνδυάζει εθνογραφικές και ιστορικές προσεγγίσεις. Κατά κανόνα, οι ανθρωπολόγοι αισθάνονται περισσότερο στο στοιχείο τους όταν παίρνουν συνεντεύξεις παρά όταν κάνουν έρευνα αρχείου. Όταν, ωστόσο, προσπαθούν να απαντήσουν σε σημαντικά ιστορικά ερωτήματα, τα πλεονεκτήματα της υπέρβασης των συνόρων κάθε κλάδου είναι προφανή. Συνδυάζοντας νέες

πληροφορίες από την εθνογραφική και ιστορική μας έρευνα με ήδη υπάρχουσες από δημοσιευμένα ιστορικά έργα και αρχειακές πηγές, μπορέσαμε να αναπλάσουμε τις ιστορίες των προγραμμάτων εκκένωσης που διεξήγαγαν το ΚΚΕ και η ελληνική κυβέρνηση κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου.

Το αποτέλεσμα της λεπτομερούς ανάλυσης πολλών ανεξερευνήτων αρχειακών πηγών ήταν ότι καταφέραμε να προσφέρουμε νέες οπτικές για αυτό το αμφιλεγόμενο επεισόδιο της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Εντούτοις, πολλές πλευρές της ζωής αυτών των προσφυγόπουλων δεν καταγράφηκαν ποτέ και δεν μπορούν να τεκμηριωθούν από αρχειακές πηγές. Συμπληρώσαμε αυτά τα κενά στην ιστορική καταγραφή με άφθονες νέες πληροφορίες τις οποίες συγκεντρώσαμε από τη δική μας εθνογραφική έρευνα πεδίου και τις συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας. Οι προσωπικές αφηγήσεις των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου καταδεικνύουν ξεκάθαρα ότι η πολωτική παρουσίαση της μετακίνησής τους ως είτε καταναγκαστικής είτε οικειοθελούς αποτελεί μια υπεραπλουστευμένη διχοτόμηση η οποία συγκαλύπτει μια πολύ πιο σύνθετη ιστορική πραγματικότητα. Αντίστοιχα, το γεγονός ότι η υπάρχουσα βιβλιογραφία εστιάζει υπερβολικά στη στιγμή της αναχώρησης των παιδιών από τα σπίτια τους έχει συσκοτίσει τους πολλούς διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους έχουν τα ίδια βιώσει και ερμηνεύσει τη μετέπειτα ζωή τους. Η μεγάλη ποικιλία εμπειριών που αποτυπώνεται στις αφηγήσεις ζωής των προσφυγόπουλων που εγκαταστάθηκαν στα οικοτροφεία στην ανατολική Ευρώπη και την Ελλάδα φανερώνει τόσο τον αντίκτυπο που είχαν τα ολοκληρωτικά καθεστώτα στη ζωή τους όσο και τον ενεργό ρόλο που έπαιξαν πολλά από αυτά στις αποφάσεις που καθόρισαν το μέλλον τους.

Επειδή το βιβλίο αυτό είναι το πρώτο ακαδημαϊκό έργο που εξετάζει αφηγήσεις ζωής των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου, διορθώνει με σημαντικό τρόπο στοιχεία των έως τώρα δημοσιευμένων έργων για το ζήτημα, τα περισσότερα από τα οποία διέπονταν από την εθνικιστική, κομμουνιστική ή αντικομμουνιστική ιδεολογία.² Το βιβλίο αυτό καινοτομεί επίσης επειδή υιοθετεί μια ευρύτερη, πιο συγκριτική προσέγγιση από τα άλλα έργα που ασχολούνται με το ίδιο θέμα. Πρόκειται για τη μοναδική τέτοιας έκτασης μελέτη για τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου που ασχολείται με τις εμπειρίες που είχαν τόσο τα ελληνόπουλα όσο και τα μακεδονόπουλα.

2. Για μια αντικομμουνιστική, ελληνική εθνικιστική οπτική βλ. Μπουγάς (2006), Γκατζογιάννης (2004), Karavasilis (2006) και Παλιούρας (2006)· για τη μακεδονική εθνικιστική σκοπιά βλ. Naumoff (2003) και Stojanovik-Lafazanofska και Lafazanovski (2002)· και για την ελληνική κομμουνιστική σκοπιά βλ. Γκριτζώνας (1998) και Σέρβος (2001). Για ακαδημαϊκές προσεγγίσεις επί μέρους πτυχών της τύχης των προσφυγόπουλων στην Ανατολική Ευρώπη, βλέπε Λαγάνη 1996, Μποντίλα 2003, Λαγάνη & Μποντίλα 2012.

Ο όρος «Μακεδόνας» έχει πολλαπλά και συχνά αντιφατικά νοήματα. Αυτό έχει να κάνει πρώτα απ' όλα με το γεγονός ότι υποδηλώνει τέσσερα πολύ διαφορετικά μεταξύ τους αισθήματα του «ανήκειν». Μπορεί να αναφέρεται σε κάτοικο μιας γεωγραφικής περιοχής που ονομάζεται Μακεδονία, ανεξάρτητα από την εθνοτική του καταγωγή ή εθνική του ταυτότητα. Έτσι ο Θεσσαλονικιός, ο Καστοριανός και ο κάτοικος της Μπίτολας (Μοναστήρι) μπορούν εξίσου να νοιώθουν «Μακεδόνες» και να αυτοχαρακτηρίζονται ως τέτοιοι. Κατά δεύτερο λόγο μπορεί να αναφέρεται σε πολίτη της Δημοκρατίας της Μακεδονίας, και πάλι ανεξάρτητα από την καταγωγή ή εθνική του ταυτότητα. Μια τρίτη έννοια αναφέρεται στους ανθρώπους που αισθάνονται ότι ανήκουν σε ένα μακεδονικό έθνος και έχουν αναπτύξει μια χωριστή μακεδονική εθνική ταυτότητα, ανεξάρτητα από τον τόπο που κατοικούν ή το κράτος του οποίου έχουν την υπηκοότητα. Και τέλος, εντός των ελληνικών συνόρων, ο όρος «Μακεδόνας» μπορεί να υποδηλώνει το αίσθημα του ανήκειν σε μια εθνοτική ομάδα, ανεξάρτητα από εθνική ταυτότητα ή μητρική γλώσσα. Αφορά τους ντόπιους κατοίκους σλαβόφωνης καταγωγής, οι οποίοι αισθάνονται ταυτόχρονα πολίτες του ελληνικού κράτους και μέλη μιας διαφορετικής εθνοπολιτισμικής ομάδας από τις υπόλοιπες που ζουν στην περιοχή τους (για παράδειγμα Μικρασιάτες, Πόντιοι, Βλάχοι ή Αρβανίτες).

Ταυτόχρονα όμως η χρήση του όρου «Μακεδόνας» και στις τέσσερις περιπτώσεις που περιγράφονται παραπάνω έχει και μια πολιτική χροιά και γι αυτό το λόγο αμφισβητείται έντονα. Η διαμάχη για το όνομα έχει να κάνει με τους διαφορετικούς τρόπους που αντιλαμβάνεται κανείς, ανάλογα και με την ιστορική συγκυρία, την έννοια του έθνους, την εθνική ιστορία και την εδαφικότητα. Η Jane Cowan έχει επισημάνει ορθά τα πολλά νοήματα που μπορεί να έχει η λέξη για διαφορετικούς ανθρώπους και σε διαφορετικά συμφραζόμενα (2000, xiii-xvi). Από το 1912, που η περιοχή που είναι γνωστή με το όνομα ελληνική Μακεδονία εντάχθηκε στο ελληνικό κράτος, οι ελληνικές αρχές έχουν χρησιμοποιήσει διάφορες ονομασίες για να αναφερθούν στους σλαβόφωνους κατοίκους της: «Βούλγαροι», «Μακεδόνες», «Μακεδο-Σλάβοι», «Σλαβόφωνοι» και «δίγλωσσοι», είναι μερικοί από αυτούς. Στη δεκαετία του 1930, το ΚΚΕ άρχισε να χρησιμοποιεί εναλλακτικά τους όρους «Μακεδόνες» και «Σλαβομακεδόνες». Οι ίδιοι οι σλαβόφωνοι χρησιμοποιούσαν επίσης διάφορους όρους για να αναφερθούν στα μέλη της εθνοτικής τους ομάδας, από το «Βούλγαροι» και «Μακεδόνες» μέχρι πιο απολίτικους όρους όπως «ντόπιοι» («tukašni» στα μακεδονικά) και «δικοί μας» («naši» στα μακεδονικά).

Τα παιδιά στα οποία αναφερόμαστε σε αυτό το βιβλίο ως «Μακεδόνες» προέρχονται από οικογένειες που μιλούσαν μια νότια σλαβική διάλεκτο την οποία αποκαλούσαν Μακεντόνσκι (μακεδονικά). Πολλά από αυτά τα παιδιά δεν μιλούσαν ούτε λέξη ελληνικά πριν από την μεταφορά τους

το 1948. Στις περισσότερες οικογένειες, τα παιδιά αυτά μάθαιναν από τους συγγενείς τους ότι ήταν Μακεντόντσι (Μακεδόνες) και ότι ήταν διαφορετικοί από τους γείτονές τους που μιλούσαν ελληνικά, τουρκικά ή αλβανικά. Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, πολλά από αυτά τα παιδιά συνέδεαν τη λέξη «Έλληνας» με τον ελληνικό στρατό και τις ελληνόφωνες δεξιές παραστρατιωτικές ομάδες που διέπρατταν τρομακτικές πράξεις βίας ενάντια στις οικογένειές τους. Στο διάστημα που πέρασαν στην ανατολική Ευρώπη ταξινομήθηκαν και πάλι ως «Μακεδονόπουλα» από τους φορείς του ΚΚΕ που ήταν υπεύθυνοι για τη φροντίδα τους στους παιδικούς σταθμούς. Πολλά από αυτά τα παιδιά ανέπτυξαν ισχυρή μακεδονική εθνική ταυτότητα και άρχισαν να βλέπουν το «Μακεδόνες» και το «Έλληνες» σαν δύο αλληλοαποκλειόμενες κατηγορίες που αναφέρονταν σε ανθρώπους με διαφορετική εθνική ταυτότητα.

Στο βιβλίο αυτό υιοθετούμε μια ανθρωπολογική σκοπιά η οποία είναι διαφορετική από το λόγο του εθνικισμού. Ενώ στον εθνικιστικό λόγο, ελληνικό ή μακεδονικό, «Μακεδόνας» ή «Έλληνας» μπορεί να σημαίνει μόνο ένα πράγμα και αποκλείεται κανείς να αλλάξει εθνική ταυτότητα στην πορεία της ζωής του, εμείς αναγνωρίζουμε τις πολλαπλές σημασίες που μπορεί να έχει ο όρος ανάλογα με τα συμφραζόμενα. Στη διάρκεια της έρευνάς μας σεβόμαστε τους όρους αυτοχαρακτηρισμού που χρησιμοποιούσαν οι πληροφορητές μας, αλλά ταυτόχρονα προσπαθούσαμε να κατανοήσουμε τα νοήματα που οι ίδιοι απέδιδαν στους όρους αυτούς ανάλογα με τα συγκεκριμένα συμφραζόμενα στα οποία αναφέρονταν κάθε φορά. Αυτή η τακτική αντανακλάται και στο ανά χειράς βιβλίο. Χρησιμοποιούμε συνήθως τον όρο «Μακεδόνας» όταν είναι σαφές ότι οι συνομιλητές μας προσδιόριζαν τον εαυτό τους ως Μακεδόνα και όχι ως Έλληνα. Εναλλακτικά, αναφερόμαστε στην εθνοτική τους καταγωγή, ελληνική ή μακεδονική. Όταν αναφερόμαστε γενικότερα στους σλαβόφωνους κατοίκους της ελληνικής Μακεδονίας κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1930 και 1940 χρησιμοποιούμε τον όρο «σλαβόφωνοι». Αυτή η επιλογή βασίζεται στο γεγονός ότι γνωρίζουμε την κύρια γλώσσα που χρησιμοποιούσαν στις καθημερινές τους συναναστροφές, αλλά δεν μπορούμε να συνδέσουμε τη γλώσσα με μια συγκεκριμένη εθνική ή εθνοτική ταυτότητα. Στο ίδιο πνεύμα σεβόμαστε τους όρους αυτοπροσδιορισμού του γειτονικού κράτους: Σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας ή Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας για τη σοσιαλιστική περίοδο και Δημοκρατία της Μακεδονίας από το 1991 και πέρα.

Όλες οι προηγούμενες μελέτες για τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου έχουν εστιάσει αποκλειστικά είτε στους Έλληνες είτε στους Μακεδόνες, αγνοώντας εντελώς την άλλη ομάδα. Αυτή η εθνικιστική προκατάληψη δεν έχει επιτρέψει να γίνει πλήρως κατανοητό το πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ. Βρισκόμαστε, επομένως, σε προνομιακή θέση για να συ-

γκρίνουμε και να αντιπαραβάλουμε τις εμπειρίες των προσφυγόπουλων ελληνικής και μακεδονικής καταγωγής και να διερευνήσουμε τις περίπλοκες σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ τους καθώς ενηλικιώνονταν στην ανατολική Ευρώπη.

Το βιβλίο αυτό διαθέτει μια συγκριτική οπτική για τις εμπειρίες των προσφυγόπουλων του ελληνικού Εμφυλίου και από μία ακόμα άποψη. Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει σε προηγούμενα έργα, εξετάζουμε τόσο τις εμπειρίες των παιδιών που οδηγήθηκαν στην ανατολική Ευρώπη με το πρόγραμμα εκκένωσης του ΚΚΕ όσο και τις εμπειρίες εκείνων που πήγαν στις παιδοπόλεις στην Ελλάδα με το πρόγραμμα εκκένωσης της κυβέρνησης. Με τον τρόπο αυτό, είμαστε και πάλι σε θέση να παρουσιάσουμε αποκαλυπτικές αναλύσεις των ομοιοτήτων και των διαφορών που χαρακτηρίζουν τις εμπειρίες των δύο αυτών ομάδων προσφυγόπουλων.

Οι αφηγήσεις ζωής που παρουσιάζουμε αποκαλύπτουν επίσης πολύ σημαντικές ομοιότητες στους τρόπους με τους οποίους τα προσφυγόπουλα του Εμφυλίου, εξηντάρηδες και εβδομηντάρηδες σήμερα, έχουν συγκροτήσει τις αναμνήσεις αυτών των γεγονότων της παιδικής τους ηλικίας. Σε πολλές περιπτώσεις το νόημα που αποδίδουν στις εμπειρίες τους ως προσφυγόπουλα ήταν αρκετά παραπλήσιο. Είτε προσδιορίζονταν ως Έλληνες ή ως Μακεδόνες, είτε είχαν μεγαλώσει στην ανατολική Ευρώπη ή στην Ελλάδα, είχαν όλα απομακρυνθεί από τα σπίτια τους, είχαν μεγαλώσει στην εξορία και είχαν στερηθεί την οικογένειά τους κατά τη διάρκεια μιας κρίσιμης περιόδου της ζωής τους. Σε ολόκληρο αυτό το βιβλίο, το βλέμμα του ανθρωπολόγου και αυτό του ιστορικού αλληλοσυμπληρώνονται, κατανοώντας με νέους τρόπους τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου και ρίχνοντας καινούργιο φως στις εμπειρίες των προσφυγόπουλων σε όλο τον κόσμο.

Ωστόσο, η εθνογραφία μας δεν περιορίζεται αποκλειστικά στην τεκμηρίωση των εμπειριών των προσφυγόπουλων. Στα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου στρέφουμε την προσοχή μας στις πολιτικές συγκρούσεις που έχουν δημιουργηθεί στη δημόσια μνήμη σχετικά με τα νοήματα που αποδίδονται στη μοίρα αυτών των προσφυγόπουλων. Εν μέρει μέσω της συμμετοχικής παρατήρησης γεγονότων καίριας σημασίας κατά τη διάρκεια των οποίων δημιουργήθηκαν αυτές οι μνήμες και εν μέρει μέσω της ανάλυσης κειμένων στα οποία εκφράστηκαν αυτές οι μνήμες, εξετάζουμε πώς συγκεκριμένες κοινότητες μνήμης έχουν κατασκευάσει ηγεμονικές αφηγήσεις για να νομιμοποιήσουν τις πολιτικές τους απόψεις. Εξετάζουμε επίσης τους διάφορους τρόπους με τους οποίους έχουν χρησιμοποιήσει τόσο τις ιστορίες όσο και τη σιωπή προκειμένου να αντιμετωπίσουν το τραυματικό τους παρελθόν.

επιλογή
→ 4153
χωρίς

4-1-2015

Πολυτοπική, συνεργατική και πολιτικά φορτισμένη έρευνα πεδίου

Ένα άνετο σαλόνι στα προάστια του Τορόντο, μια σκιερή αυλή σε κάποιο ορεινό ελληνικό χωριό, ένα απρόσωπα επιπλωμένο δωμάτιο ενός ξενοδοχείου στη Βουδαπέστη, μια μικρή κουζίνα ενός διαμερίσματος στα Σκόπια και μια κομψή αίθουσα συνεδριάσεων στο πανεπιστήμιο Πρίνστον. Αυτά είναι κάποια από τα μέρη όπου πραγματοποιήσαμε την έρευνα πεδίου στην οποία βασίζεται αυτό το βιβλίο.

Για δέκα χρόνια ασχοληθήκαμε με ένα συνεργατικό εθνογραφικό ερευνητικό πρόγραμμα που αποτελεί την επιτομή αυτού που οι Marcus και Fischer αποκαλούν «πολυτοπική» εθνογραφία, στην οποία «ο ερευνητής, αντί να είναι εγκατεστημένος σε μία ή δύο κοινότητες για όλο το διάστημα της έρευνάς του, πρέπει να βρίσκεται διαρκώς σε κίνηση, καλύπτοντας ένα δίκτυο από τόπους» (1986, 94). Πρόκειται για αυτό που ο Appadurai ονομάζει «κοσμοπολίτικη εθνογραφική πρακτική», με την οποία οι ανθρωπολόγοι προσπαθούν να εντοπίσουν τα «εθνοτοπία», τις «παγκόσμιες πολιτισμικές ροές» ανθρώπων που δεν κατοικούν πια σε «αυστηρά τοπικές, χωροταξικά περιορισμένες» κοινότητες (1996, 33, 48, 50). Ο James Clifford λέει για αυτή τη νέα μορφή εθνογραφίας ότι «δεν αφορά τόσο την παραμονή σε ένα συγκεκριμένο χώρο, όσο μια σειρά ταξιδιωτικών συναντήσεων» (1997, 2). Πιο συγκεκριμένα, υιοθετήσαμε μία από τις πολλές πιθανές τεχνικές της πολυτοπικής εθνογραφίας, μια στρατηγική την οποία ο Marcus αποκαλεί «ακολουθήστε τη ζωή» και σύμφωνα με την οποία οι εθνογράφοι χρησιμοποιούν αυτοβιογραφικές αφηγήσεις για να ακολουθήσουν την τροχιά της ζωής ανθρώπων που βρίσκονται σε κίνηση (Marcus 1998, 94).

Στις συνεντεύξεις που πήραμε, τα προσφυγόπουλα ανακαλούσαν αναμνήσεις από γεγονότα που είχαν σημαδέψει τη ζωή τους· προσπαθούσαν επίσης να αναπλάσουν τις κοινωνικές σχέσεις και τις αντιλήψεις που είχαν διαμορφώσει την ταυτότητά τους. Επιπλέον, σκέφτονταν τον τρόπο με τον οποίο είχαν αλλάξει αυτές οι σχέσεις και οι αντιλήψεις καθώς μεγάλωναν και μετακινούνταν από το ένα μέρος στο άλλο. Με άλλα λόγια, οι συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας προσφέρουν μια πρώτη τάξης ευκαιρία εφαρμογής της «αναδρομικής ανθρωπολογίας» (Passerini 1988, 58). Έτσι, η πολυτοπική εθνογραφία είναι σε θέση να προσφέρει τα εθνογραφικά θεμέλια πάνω στα οποία οι ανθρωπολόγοι μπορούν να δημιουργήσουν «πυκνές περιγραφές» των εμπειριών ανθρώπων που ανήκουν σε υπερεθνικές κοινότητες διασποράς.

Προκειμένου να τοποθετήσουμε τις αφηγήσεις των προσφυγόπουλων στο αρχικό τους περιβάλλον, πραγματοποιήσαμε έρευνα σε αρκετά από τα χωριά που είχαν εκκενωθεί. Το καλοκαίρι του 2001 και του 2006 περάσαμε δύο εβδομάδες στη βόρεια Ελλάδα, στην Ήπειρο και τη Μακεδονία. Η Βαν Μπούσχοτεν πέρασε άλλη μία εβδομάδα στη Θράκη, το 2001. Κάναμε

επίσης έρευνα πεδίου σε μέρη όπου ζουν προσφυγόπουλα σήμερα. Το 1999, η Βαν Μπούσχοτεν έκανε έρευνα στη Βουδαπέστη με προσφυγόπουλα που παρέμειναν στην Ουγγαρία. Ξαναπήγαμε μαζί εκεί το 2003, όπου πήραμε επιπλέον συνεντεύξεις. Το 2000, ο Danforth έμεινε για δύο εβδομάδες στο Τορόντο, παίρνοντας συνεντεύξεις από προσφυγόπουλα, και πήραμε επιπλέον συνεντεύξεις εκεί μαζί το 2003. Καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνάς μας, η Βαν Μπούσχοτεν διατηρούσε συστηματική επαφή με την κοινότητα πρώην προσφυγόπουλων στο Βόλο, όπου ζει. Τέλος, κάναμε έρευνα πεδίου στα Σκόπια, στις δύο διεθνείς συναντήσεις που οργανώθηκαν από την Ένωση Παιδιών-Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου για την 40στή και την 50στή επέτειο της αναχώρησής τους από την Ελλάδα. Η Βαν Μπούσχοτεν είχε παρευρεθεί στην πρώτη συνάντηση το 1988· ο Danforth στη δεύτερη το 1998.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας για αυτό το βιβλίο πήραμε συνεντεύξεις από 114 προσφυγόπουλα που έφυγαν από τα χωριά τους στο πλαίσιο των οργανωμένων προγραμμάτων εκκένωσης του ΚΚΕ και της ελληνικής κυβέρνησης. Καταβάλαμε κάθε δυνατή προσπάθεια να συνομιλήσουμε με ανθρώπους που θα είχαν όσο το δυνατόν πιο διαφορετικές οπτικές γωνίες και εμπειρίες. Πήραμε συνεντεύξεις από άτομα που οδηγήθηκαν στους παιδικούς σταθμούς της ανατολικής Ευρώπης και στις παιδοπόλεις στην Ελλάδα, καθώς και από άτομα που αυτοπροσδιορίζονταν ως Έλληνες και από άτομα που αυτοπροσδιορίζονταν ως Μακεδόνες. Συνομιλήσαμε με ανθρώπους που εντάχθηκαν στο πρόγραμμα εκκένωσης με την άδεια των γονιών τους και με ανθρώπους που εντάχθηκαν σε αυτά παρά τη θέληση των γονιών τους. Επιπλέον, πήραμε συνεντεύξεις από άτομα που υποστήριζαν τους κομμουνιστές, από άτομα που υποστήριζαν την κυβέρνηση και από άτομα που προσπάθησαν να παραμείνουν κατά το δυνατόν ουδέτερα. Τέλος, μιλήσαμε με ανθρώπους από διαφορετικές περιοχές της βόρειας Ελλάδας, με ανθρώπους που κατέληξαν σε διαφορετικές χώρες της ανατολικής Ευρώπης, με ανθρώπους που επαναπατρίστηκαν στην Ελλάδα σε διαφορετικές περιόδους και με ανθρώπους που σήμερα ζουν σε διαφορετικές ηπείρους. Οι περισσότερες από αυτές τις συνεντεύξεις έγιναν στα ελληνικά· μερικές έγιναν στα αγγλικά.

Έχει μεγάλη σημασία ότι οι συνεντεύξεις μας έγιναν μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και αφότου η Δημοκρατία της Μακεδονίας είχε γίνει ανεξάρτητο κράτος. Αυτά τα δύο γεγονότα άσκησαν μεγάλη επίδραση στις αφηγήσεις ζωής που είχαμε το προνόμιο να ακούσουμε. Αν το Σιδηρούν Παραπέτασμα υπήρχε ακόμα ή αν η Μακεδονία ανήκε ακόμα στην πρώην Γιουγκοσλαβία, ο τρόπος με τον οποίο θα έβλεπαν τα προσφυγόπουλα το ΚΚΕ και τις σχέσεις ανάμεσα στη Μακεδονία και τη Γιουγκοσλαβία θα ήταν πολύ διαφορετικός. Οι πόλεμοι που ακολούθησαν τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας κατά τη δεκαετία του 1990 επηρέασαν επίσης το περιεχόμε-

νο των αφηγήσεων αυτών, καθώς πολλά από τα προσφυγόπουλα με τα οποία συνομιλήσαμε είχαν πρόσφατα ξαναζήσει τις τραυματικές εμπειρίες της παιδικής τους ηλικίας παρακολουθώντας δυσάρεστες σκηνές βίας και εκτοπισμού στην τηλεόραση.

Όλη μας η ακαδημαϊκή δουλειά για τα προσφυγόπουλα του ελληνικού Εμφυλίου καθοδηγήθηκε κυρίως από την επιθυμία να παρουσιάσουμε ακριβείς πληροφορίες με ισορροπημένο τρόπο. Όταν δεχτήκαμε κριτική ότι παρουσιάζουμε μια «φιλοκομμουνιστική» εικόνα, στο σεμινάριο του Πρίνστον το Μάιο του 2005 και, με μεγαλύτερη επιθετικότητα, σε ένα συνέδριο για τον ελληνικό Εμφύλιο στην Καστοριά, τον Ιούνιο του 2006, συνεχίσαμε να ψάχνουμε με ακόμα μεγαλύτερη προσήλωση ανθρώπους που είχαν βιώσει την απομάκρυνσή τους στην ανατολική Ευρώπη ως «απαγωγή» από τους κομμουνιστές. Ακολουθήσαμε τα στοιχεία που μας έδωσαν αρκετοί από τους επικριτές μας και βάλαμε αγγελία σε μια εφημερίδα του Βόλου, στην προσπάθειά μας να έρθουμε σε επαφή με ανθρώπους που είχαν βιώσει το πρόγραμμα εκκένωσης ως «απαγωγή».

Μετά το σεμινάριο του Πρίνστον, ο Νίκος Γκατζογιάννης μας προκάλεσε να πάμε στο «χωριό του», το Λια στην Ήπειρο, όπου μας διαβεβαίωσε ότι θα βρίσκαμε πολλούς ανθρώπους που είχαν «απαχθεί από τους κομμουνιστές». Στα τέλη Ιουνίου του 2006 περάσαμε μια εβδομάδα κάνοντας έρευνα πεδίου στο Λια και μάθαμε πολλά για την ιστορία του χωριού κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου καθώς και για τον αντίκτυπο που είχε το βιβλίο του Γκατζογιάννη για αυτό. Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας στο Λια ακούσαμε πολλές ιστορίες σχετικά με την αριστερή βία. Μιλήσαμε με ανθρώπους που είχαν οδηγηθεί διά της βίας στην Αλβανία όταν το χωριό εκκενώθηκε στο τέλος του πολέμου, με ανθρώπους που είχαν επιστρατευτεί παρά τη θέλησή τους στο ΔΣΕ και με ανθρώπους που είχαν οδηγηθεί με το πρόγραμμα εκκένωσης στην ανατολική Ευρώπη με την άδεια των γονιών τους. Ωστόσο, μάθαμε μόνο για ένα άτομο που, ως παιδί, είχε απομακρυνθεί διά της βίας κατά τη διάρκεια της εφαρμογής του οργανωμένου προγράμματος εκκένωσης του ΚΚΕ. Τι συνέβαινε; Γιατί δεν μπορούσαμε να βρούμε περισσότερα άτομα που, ως παιδιά, να είχαν απομακρυνθεί από τα χωριά τους και οδηγηθεί στην ανατολική Ευρώπη ενάντια στη θέληση των γονιών τους, τη στιγμή που οι επικριτές μας ισχυρίζονταν ότι το παιδομάζωμα ήταν μια οργανωμένη εκστρατεία μαζικών απαγωγών που διεξήγαγε το ΚΚΕ;

Μετά από πολλή σκέψη, μπορέσαμε τελικά να γεφυρώσουμε το χάσμα ανάμεσα στα αποτελέσματα της έρευνάς μας και τους ισχυρισμούς των επικριτών μας. Συνειδητοποιήσαμε ότι για τους επικριτές μας ο όρος «παιδομάζωμα» αντιπροσώπευε μια πληθώρα πράξεων στις οποίες είχαν προβεί οι κομμουνιστές κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου: το οργανωμένο πρόγραμμα εκκένωσης με το οποίο τα παιδιά στέλνονταν στην ανατολική

Ευρώπη, τη βίαιη επιστράτευση ανθρώπων στον υπό κομμουνιστική ηγεσία Δημοκρατικό Στρατό, τη βίαιη εκκένωση ολόκληρων χωριών στο τέλος του Εμφυλίου και τον εξαναγκαστικό χωρισμό παιδιών από την οικογένειά τους όταν οι οικογένειες είχαν οδηγηθεί στην Αλβανία. Για εμάς, ο όρος «παιδομάζωμα» είχε πολύ πιο περιορισμένο νόημα. Εστιάζαμε στενά στο οργανωμένο πρόγραμμα εκκένωσης στο πλαίσιο του οποίου παιδιά απομακρύνθηκαν από τα χωριά τους και οδηγήθηκαν στην ανατολική Ευρώπη χωρίς τις οικογένειές τους, πριν από το τέλος του Εμφυλίου.

Αναγνωρίζουμε και έχουμε τεκμηριώσει επαρκέστατα τον τρόμο και τη βία που ενέχονταν στις αναγκαστικές επιστρατεύσεις, τις διά της βίας εκκένώσεις ολόκληρων χωριών και τον εξαναγκαστικό χωρισμό των παιδιών από τις οικογένειές τους στην Αλβανία. Το ΚΚΕ έχει αθέρινη την ευθύνη για όλες αυτές τις πράξεις και για το γεγονός ότι έστειλε πίσω προσφυγόπουλα από την ανατολική Ευρώπη για να πολεμήσουν στον ΔΣΕ. Από τη σκοπιά μας, ωστόσο, οι πράξεις αυτές αποτελούν κομμάτι της ευρύτερης αριστερής βίας η οποία, μαζί με σημαντικότατο μέρος δεξιάς βίας, χαρακτήρισε τον ελληνικό Εμφύλιο. Εντούτοις, ως ακαδημαϊκοί, στο βιβλίο αυτό ασχολούμαστε με τη μελέτη ενός πιο συγκεκριμένου ζητήματος – την οργανωμένη απομάκρυνση παιδιών από τα σπίτια τους, τόσο από το ΚΚΕ όσο και από την ελληνική κυβέρνηση.

Δομή και οργάνωση του βιβλίου

Το βιβλίο αυτό είναι ένα κείμενο συγχρόνως «πολυφωνικό» και «μικτού είδους» (Clifford 1988, 46· Marcus 1986, 188). Διαιρείται σε τρία μέρη, καθένα από τα οποία παρουσιάζεται με διαφορετική φωνή. Στο 1ο μέρος, *Ιστορία*, υιοθετούμε την παραδοσιακή ακαδημαϊκή φωνή της κοινωνικής ιστορίας, χρησιμοποιώντας αρχειακές και προφορικές πηγές για να παρουσιάσουμε μια λεπτομερή περιγραφή των δύο προγραμμάτων εκκένωσης που αποτελούν το αντικείμενο αυτού του βιβλίου. Το 1ο κεφάλαιο αρχίζει με μια συνοπτική πραγμάτευση των διεθνών νομικών πλαισίων που έχουν επεξεργαστεί τα Ηνωμένα Έθνη για να διασφαλίσουν την ανθρώπινη μεταχείριση των προσφύγων και των παιδιών. Ακολουθεί μια σύντομη περιγραφή άλλων προγραμμάτων εκκένωσης στην εμπόλεμη Ευρώπη των δεκαετιών του 1930 και 1940, στο πλαίσιο των οποίων απομακρύνθηκαν παιδιά από τις εστίες τους. Αναπτύσσουμε τα ιστορικά, πολιτισμικά και γεωγραφικά συμφραζόμενα εντός των οποίων πραγματοποιήθηκαν τα δύο προγράμματα εκκένωσης στην Ελλάδα. Τέλος, εξετάζουμε την πολωμένη πολιτική ρητορική που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και μετά από αυτόν για να περιγράψει τα δύο προγράμματα εκκένωσης.

Στο 2ο κεφάλαιο, παρουσιάζουμε εις βάθος την ιστορία του προγράμ-

ματος εκκένωσης του ΚΚΕ. Εξετάζουμε ενδελεχώς το φλέγον ερώτημα αν τα παιδιά απομακρύνθηκαν από τις εστίες τους διά της βίας ή αν έφυγαν οικειοθελώς. Βασιζόμενοι σε αναφορές της Ειδικής Επιτροπής του ΟΗΕ για τα Βαλκάνια, σε προσωπικές περιγραφές των ίδιων των προσφυγόπουλων και στο σημαντικό θεωρητικό επιχείρημα ότι οι μαζικές μετακινήσεις ανθρώπων πρέπει να γίνονται αντιληπτές με όρους ενός «φάσματος καταναγκασμού» (Richmond 1994), αντικρούουμε τις δύο υπεραπλουστευτικές απαντήσεις που δίνονται συνήθως στο ερώτημα αυτό. Στη συνέχεια εξετάζουμε την απόφαση του ΚΚΕ να στείλει ορισμένα προσφυγόπουλα από την ανατολική Ευρώπη πίσω στη βόρεια Ελλάδα για να πολεμήσουν με τον ΔΣΕ, μια απόφαση που υπονόμει σοβαρά τον ισχυρισμό ότι τα κίνητρα του προγράμματος εκκένωσης ήταν καθαρά ανθρωπιστικά. Αφού αναφερθούμε στις συνθήκες που επικρατούσαν στη μεταπολεμική ανατολική Ευρώπη, περιγράφουμε την καθημερινή ζωή στους παιδικούς σταθμούς, τις σχέσεις ανάμεσα στα ελληνόπουλα και τα μακεδονόπουλα που ζούσαν εκεί και την εκπαιδευτική και επαγγελματική ζωή των παιδιών. Τέλος, εξετάζουμε τον επαναπατρισμό τους στην Ελλάδα και την επανένωσή τους με άλλα μέλη της οικογένειάς τους.

Το κεφάλαιο 3 παρουσιάζει μια παράλληλη περιγραφή του προγράμματος εκκένωσης της Βασίλισσας Φρειδερίκης και της ελληνικής κυβέρνησης. Αφού περιγράφουμε αρχικά την ίδρυση του Εράνου, του οργανισμού που ήταν υπεύθυνος για την εφαρμογή του προγράμματος εκκένωσης, δείχνουμε ότι το πρόγραμμα αυτό, το οποίο παρουσιάστηκε αρχικά σαν μια ανθρωπιστική προσπάθεια για τη βελτίωση της ζωής των παιδιών που ζούσαν σε στρατόπεδα προσφύγων σε όλη την Ελλάδα, αργότερα πήρε καθαρά ιδεολογικά χαρακτηριστικά ως μια προσπάθεια να σωθούν τα παιδιά της βόρειας Ελλάδας για να μην τα «απαγάγουν οι κομμουνιστές». Στη συνέχεια εξετάζουμε την ίδια τη διαδικασία της εκκένωσης, τις συνθήκες διαβίωσης στις παιδοπόλεις και την επιστροφή των παιδιών στα χωριά τους στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Μετά από μια ανάλυση του ιδεολογικού περιεχομένου του εκπαιδευτικού προγράμματος που εφαρμοζόταν στα οικοτροφεία, καταλήγουμε σε μια σύγκριση των προγραμμάτων εκκένωσης του ΚΚΕ και της κυβέρνησης.

Το 2ο μέρος, *Ιστορίες*, περιλαμβάνει δώδεκα αφηγήσεις ζωής, στις οποίες τα προσφυγόπουλα διηγούνται με τα δικά τους λόγια τις εμπειρίες τους. Οι αφηγήσεις αυτές αποτελούν ουσιώδες κομμάτι αυτού του βιβλίου· συγκροτούν μια ισχυρή ανασκευή των υπεραπλουστευτικών, πολιτικοποιημένων μεγάλων αφηγήσεων που κυριαρχούν κυριολεκτικά σε κάθε δημόσια συζήτηση σχετικά με αυτό το εξαιρετικά αμφιλεγόμενο επεισόδιο του ελληνικού Εμφυλίου. Αυτές οι ατομικές αφηγήσεις ζωής καταδεικνύουν πειστικά ότι τα προσφυγόπουλα δεν είναι παθητικά, βουβά θύματα, όπως απεικονίζονται τόσο συχνά. Οι αφηγήσεις που παρουσιάζονται εδώ αποκα-